

НЕЗАБУТНІ ЗУСТРІЧІ

1944 рік. Війна. Я студентка історичного факультету Київського державного університету. Спеціалізуюсь по археології та досить часто буваю в Інституті археології АН УРСР. І ось одного разу Л.М. Славін, який створив і завідував кафедрою археології й одночасно був директором Інституту археології, запропонував мені піти на засідання слов'янського відділу інституту, мовляв, там будуть доповіді і так, як для студентки, це буде корисно. Я пішла. Я згадую про це засідання тому, що саме на ньому я вперше почула прізвище Петрова Віктора Платоновича. Не пам'ятаю, про що йшлося на тому засіданні, але на все життя закарбувалося в моїй пам'яті те третє питання порядку денного, де говорили про долю наукових праць, авторами яких були колишні співробітники інституту, «вороги народу», репресовані в 1937 р. Серед них було названо й прізвище Віктора Платоновича Петрова як зрадника, який під час окупації німецькими фашистами міста Києва «продався німцям і зрадив Батьківщину». Хтось із присутніх вигукнув, що бачив Петрова під час окупації в Києві в формі німецького офіцера та розмовляв із ним, хтось навздогін до цього щось додав і винесли вердикт, що В.П. Петров — зрадник, а археолог Мовчанівський і ще декілька закатованих археологів (прізвища їх не пам'ятаю) «вороги народу». Отак співробітники слов'янського відділу з зашореними очима завдяки більшовицькій пропаганді легко та бездумно вішали ярлики чесним вченим. Ні в кого з присутніх навіть не виникало сумнівів, що може це було якось по іншому. А як було насправді розповів на з'їзді партії М.С. Хрущов, але це було набагато пізніше. А на цьому засіданні слов'янського відділу любителі легкої наживи, «вболіваючи» за радянську науку, почали вирішувати, хто надрукує під своїм ім'ям праці «ворогів народу». Виявилось, що в В.П. Петрова в архіві не було готової до друку монографії, в інших теж, а ось в Мовчановського така монографія під назвою «Райковецьке городище» була і зібрання вирішило віддати цей щасливий лотерейний квиток співробітникові відділу, одному з молодих вельми вчених із семикласною освітою. Щасливчик не приховував від цього свого захоплення.

Прошло зовсім небагато часу. Я закінчила археологічний

відділ університету й, отримавши диплом «с отличием», була призначена на посаду молодшого наукового співробітника слов'янського відділу Інституту археології. І першим моїм завданням було — перекласти українською мовою монографію «Райковешьке городище», яку тоді почали готувати до друку. Але той бідолаха «автор» подарованої йому монографії, українець за походженням і місцем проживання, навіть не знав дослухано української мови. Та що це переклад, ніхто з читачів не дізнався, як і не дізнався про прізвище справжнього автора монографії. Про це тільки подекуди в інституті...

Щодо В.П. Петрова, то його архівні матеріали «шукачі щастя» тоді не могли використати, бо вони не були готові до друку. Може згадане засідання — подія і незначна, але закарбувалася в моїй пам'яті надовго. Коли через довгі роки я з Віктором Платоновичем говорила на цю тему, він сказав, що це — не дріб'язок, а «хрещення» молодої людини, яка вступала в науку.

Проїшли роки... Я з початку 50-х років викладала в Середньоазіатському університеті в м. Ташкенті і до батьків в Київ приїздила лише в відпустку. І ось під час одного з моїх відвідин Інституту археології мене познайомили з Віктором Платоновичем Петровим. Коли він потиснув мені руку, я зніяковіла, а він, лагідно посміхаючись, запропонував мені сісти і в повільній задумі, наче щось згадуючи, почав розмову. Він говорив про природу Середньої Азії, про звичаї народу, розпитував про мої дослідження на ниві сходознавства, одним словом, була приємна розмова, як для першого знайомства. Потім мені розповіли, що В.П. Петров під час війни був радянським розвідником і після війни ще довго працював за кордоном. Про це він не любив говорити, а коли докучали допитливі, на всі питання відповідав лаконічно: «Я був в відрядженні».

В.П. Петров після війни вперше з'явився в Москві. А в 1956 р. переїхав до Києва і почав працювати в Інституті археології. Моє постійне спілкування з Віктором Платоновичем почалося після того, як я повернулася до Києва і з 1960 р. почала працювати в Інституті археології.

Я дізналася (не від нього) про те, що після війни були скасовані всі його наукові ступені та звання, хоча до війни він був доктором наук, директором Інституту фольклору, відомим ученим і забороненим письменником. Він працював в Інституті археології тепер співробітником без ученого ступеня. І тільки незадовго до смерті йому присудили ступінь доктора філологічних наук за

суккупністю праць. Я не думаю, що така дискримінація не приводила його в розпач. Тому я не раз провокувала розмову на цю тему, але він завжди мовчав. Одного разу, коли я йому розповіла про те, що поступово приходять із заслання ті партизани та підпільники, яким давали ордени під час війни, а по війні їх арештовували і висилали до Сибіру, він мовчав і тільки смюток я бачила в його очах. Після цього при нашому спілкуванні я не торкалася цієї теми, бо зрозуміла біль душі, який при цьому відчувала ця людина.

Одного разу, коли я зайшла до нього в робочу кімнату схвильована зі сльозами на очах, він, спитавши в мене в чому справа, весело засміявся. Я вже не пам'ятаю, в чому там була причина мого хвилювання, але пам'ятаю його слова про те, що я з такого дріб'язку плачу, а що робити йому, якщо він стільки років ходить по лезу ножа, бо чує весь час погрози вбивства на свою адресу.

Віктор Платонович був привітний і його розумні очі випромінювали доброту. Будучи людиною комунікабельною, він в той же час, уникав спілкування з колегами з Інституту археології. Може час від часу він в якійсь мірі і спілкувався з кимсь, але це було вже поза моєю увагою. Заглиблюючись в наукові проблеми, Віктор Платонович наче не помічав оточуючих його людей. А в Інституті археології поведився індіферентно, що навіть іноді мені здавалося, що він не почуває себе його співробітником. Тільки й того, що займає тут окрему кімнату, де працює. На засіданнях в інституті він теж не бував. І, разом із тим, переймався справами Інституту мовознавства. Був там членом Наукової ради, брав активну участь в роботі ономастичної комісії та при наших зустрічах розповідав мені про теми досліджень, якісь цікаві думки з того чи іншого приводу і т. ін. Віктор Платонович ніколи брехливо не висловлював своїх вражень, але я завжди відчувала, чим він був захоплений, які проблеми його поглинають цілковито.

Віктор Платонович не мислив дріб'язково і, будучи зосередженим на якійсь конкретній проблемі або темі (будь-то в контексті етногенезу слов'ян, або історико-лінгвістичних концепцій), він викликав це захоплення і в співбесіднику. При цьому він, як широко ерудований вчений, вмів скромно, але впевнено доводити справедливність своєї точки зору і, разом із тим, провокувати контраргументи з боку співрозмовника. Коли я в запалі обговорення якогось питання бувало вибухну, відстоюючи

свою точку зору. Віктор Платонович примруживши очі та лагідно посміхаючись, пропонував: «До речі, напишіть про це». Це «до речі» з'являлось в нашій розмові не раз і не два і, як я заперимітила, тоді, коли якісь мої аргументи особливо йому подобалися. Я пишу саме про ці епізоди в наших розмовах тому, що пригадую Віктора Платоновича як людину, яка ніколи не відбивалася від чужої думки, нехтуючи аргументами співрозмовника, і то не залежно від того, обговорювалася широка проблема або якесь одне конкретне питання. Віктор Платонович невхильно слідував за аргументацією та відповідно на неї реагував, викликаючи ентузіазм і відвертість співрозмовника.

Згадуючи сьогодні Віктора Платоновича в Інституті археології, переді мною повстає наче дві постаті. З одного боку мовчазна людина, що ніби уникає спілкування, не помічаючи навколо себе людей. З іншого боку він, ніби зраджує себе, при спілкуванні випромінював енергію, очі спалахували, як вогники, захоплено й аргументовано говорив. При зустрічі з ним почувалася радість від спілкування. Чому так? Питання не безпідставне, особливо, якщо врахувати наше тоталітарне минуле та обставини часу, коли умови спілкування були особливі. І це був суттєвий фрагмент біографії кожного із нас, хто жив і працював в той час, бо саме він корегував наші взаємовідносини в колективах. Думаю, що Віктор Платонович добре усвідомлював саме ці «обставини часу», судячи по деяким його іронічним коментарям із приводів здавалося б дріб'язкових.

А що до «обставин часу», то як добре відомо старшому поколінню, вони були саме такі, що після романтики воєнного часу держава посилено заходила шукати шпівнів і «інакомислячих». В 50–60-ті рр. проводилася «охота на відьом» і мисливцями тут були не стільки військові з КГБ (вони виконували роботу спецслужб), а свої колеги по роботі, інформатори, просто ті, хто зраджував своїх же товаришів. Багато хто із «колег» не міг стриматися від спокуси отримати за зраду товаришів по роботі пристойну квартиру, підвищення по службі та відповідну зарплату, а головне — зайняти належне місце в академічній ієрархії. Наука тут була вже на останньому плані.

Віктор Платонович Петров не був «заслуженим лідусем», підробляючим в КГБ, а він був справжнім патріотом — ученим і, за сумісництвом, видатним письменником нашого часу, забороненим в себе на Батьківщині. Тому йому не давали пристойної квартири протягом всіх років його роботи в Інституті

археології, а маленьке помешкання він із дружиною отримав незадовго до смерті. Вчену ступінь доктора філологічних наук за сукупністю праць він отримав також незадовго до смерті, хоча на тяжке матеріальне становище нікому не скаржився.

Віктор Платонович мав, як він писав в короткій автобіографії, «до 200 друкованих праць». Його художні твори виходили за підписом В. Домонтович, філософські — за підписом Віктор Бер, а літературознавчі, етнографічні, археологічні — за підписом Віктор Петров. У 1968 р. в Києві були опубліковані його монографії «Подсечное земледелие», «Скіфи. Мова і етнос». Праця «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» вийшла в 1972 р. посмертно.

Не зупиняючись на численних публікаціях В.П. Петрова, принагідно відзначимо, що в 1988 р. видавництво «Сучасність» в Нью-Йорку видрукувало 3 томи прози В. Петрова під ім'ям В. Домонтович. Саме з цього видання в 1999 р. в Києві видавництвом «Критика» було передруковано два його романи «Доктор Серафікус» і «Без ґрунту», як «перша спроба повернути українському читачеві найкращі романи видатного письменника». Не знаю, наскільки В. Петров (В. Домонтович) «зашифрував себе в своїх романах», як пише Соломія Павличко в Передмові до цього видання, не знаю в якій мірі були притаманні йому риси його героїв, тому можу говорити тільки про власні відчуття, зрідка споглядаючи його при спілкуванні з людьми та спілкуючись із ним сама.

Віктора Платоновича пов'язувала давня дружба з Максимом Талейовичем Рильським. Коли Максим Талейович був смертельно хворий, Віктор Платонович його провідчував і, коли приходив до інституту, він був в тяжкому настрої та з болем розповідав мені про майже безнадійний стан здоров'я Максима Талейовича, про його жадобу життя. Наче рефреном до його сумних розповідей завжди були слова про те, як багато Максим Талейович зміг би ще зробити для науки, культури та наших людей. У словах Віктора Платоновича я не відчувала безнадії, він надіявся на життя і не міг уявити собі чогось іншого. Я бачила, що він страждає і втрата старого друга для нього — це тяжкий удар.

Сказане ще і ще раз переконує, що Віктор Платонович не був самозакоханим індивідуалістом, а його бажання в Інституті археології всамітнитися, поводитися більше відчужено, було обумовлено, як я вже сказала вище, умовами нашого існування в тоталітарній радянській системі.

Але розумні, уважні очі Віктора Платоновича бачили не тільки це. Він до війни займався багато археологією і, хоча був директором Інституту фольклору, але Інститут археології добре знав. Арешти провідних співробітників цього інституту він також пережив і іноді в контексті розповіді про якісь дослідження називав їхні прізвища. Відділ слов'янської археології, співробітником якого був Віктор Платонович по війні, потерпів найбільше від арештів 1937 р. провідних спеціалістів інституту, а також втрат під час війни. З евакуації з інститутом повернулося лише кілька колишніх співробітників. Тому дирекція Інституту археології заходила в спішному порядку вкомплектувати штат наукових співробітників, розшукувалися археологи, розсіяні війною по всьому СРСР, неминуче в інститут попадали також випадкові люди, навіть без професійної підготовки. Таких було найбільше в слов'янському відділі. В 1948 р. взяли в відділ і кілька випускників першого повоєнного випуску історичного факультету Київського держуніверситету, серед яких була і я. Вчених масштабу В.П. Петрова там не було, що розуміли всі. Тому, коли Віктор Платонович прийшов в 1956 р. працювати в Інститут археології, то він зустрівся з настороженою втаємниченою ворожістю певного кола співробітників слов'янського відділу. Вони-то й організовували потаємну змову проти Віктора Платоновича, хоча неписані правила поваги і зберігалися. Саме ці люди культивували в Інституті археології насторожене ставлення до Віктора Платоновича. Бо дехто явно боявся втратити шматок хліба з маслом (невідомо за які заслуги перед наукою вони отримали цей шмат). Віктору Платоновичу вони нічого протиставити не могли, базікаючи на коридорах. А Віктора Платоновича все це аж ніскільки не обходило, хіба що викликало більше відчуження та бажання всамітнитися. В цьому я завжди була переконана. А пілковито та назавжди впевнилася в цьому після однієї нашої розмови.

Одного разу я зайшла до нього в кімнату з цікавою статтею, автором якої була жінка. Розповідаючи про зміст цієї статті, я подумала, що тут буде доречно сказати Віктору Платоновичу про мою недавню розмову з керівником відділу, якій мені напямки сказав, що жінка не повинна займатися загальними проблемами та «лізти» в «велику науку». І якби я не рвалася в «велику науку», а обмежувалася невеликими статтями на різні теми, то вже давно б отримала підвищення по службі та більшу зарплату. Довірили розповідаючи Віктору Платоновичу про

цю безперемонну відвертість, я чекала на його реакцію. Але побачила повну байдужість. Гортаючи сторінки статті, він, між іншим, пробурмотів: «А Ви? А я?». Відповіла, що в мене і чоловік із рахунком в банку і, якби хотіла мати свої великі гроші, то пішла б торгувати пивом, там, принаймні, до грошей ближче, ніж в Інституті археології. Далі я сказала, що після цієї розмови керівник при зустрічі зі мною навіть не вітається. Віктор Платонович уже весело сміявся, а потім, ледве стримуючись від сміху, сказав, що не будемо гаяти часу та продовжив початок розмови. А я назавжди зрозуміла, що розмови про «постаті» від археології — це для нього згаяний час і ніяких емоцій не викликають. Саме так, не викликають навіть тоді, коли це стосувалося його самого. І був один епізод, який мене переконав в цьому. Я знала, що Віктор Платонович брав участь в роботі різних археологічних експедицій, але ніколи — на посаді керівника експедиції. Таку зневагу до нього керівництва інституту я розцінила як бажання зробити прикрий Віктору Платоновичу, бо його начальники експедицій були зовсім молоді люди, які тільки п'ялися на ноги в навці. Мою особливу увагу привернули ранньослов'янські матеріали з розкопок Петрова поселення Спецівка на р. Тясьмін. Навіть абстрагуючись від амбіціозних міркувань, я глибоко була переконана, що цей матеріал йому треба врахувати, працюючи над проблемою етногенезу слов'ян (його книгу «Етногенез слов'ян» було видано посмертно), а цей матеріал валявся, як непотріб, припадаючи пилом, по полицях фондів і довести до кінця справу було нікому. Я декілька разів згадувала про це поселення, пропонуючи свої послуги. Але Віктор Платонович мовчав. Він знав мої наукові зацікавлення, а також знав, що матеріалів я маю достатньо. Тоді що це? Забаганка чи чергове несподіване рішення (мені розповідали, що його завжди вражала несподіванка моїх наукових рішень). Поки він злировано мовчав, я уважно дивилася на нього (адже це я робила для нього), але, не дочекавшись відповіді, сказала, що буду працювати над матеріалом із Спецівки. Цілий рік в наших розмовах ми не згадували ні цієї експедиції, ні поселення Спецівка та здавалося, що наша розмова забудлася. Коли через рік я йому показувала перший варіант моєї статті «Стратиграфия и хронология древнего поселения около с. Степовка на р. Тясьмин» (за декілька років по смерті Віктора Платоновича ця моя праця була видана в одному з ленінградських наукових видань), Віктор Платонович був приємно зли-

вований і тільки з влячністю подивився на мене. А я була впевнена в тому, що ця робота йому буде потрібна, хоча таких звичайних для мене слів «до речі, напишіть про це» я і не почула. А не почула тому, що тут був його інтерес і його делікатність.

Я часто спілкувалася в Інституті археології з Віктором Платоновичем і коли, зустрівшись зі мною в інституті, він казав мені: «Заходьте до мене, є цікава тема для розмови», я знала, що йтиметься про етногенез слов'ян. Я далеко не завжди погоджувалася із ним по окремих питаннях, але, не зважаючи на це, коли йому подобались якісь мої міркування, він пропонував мені: «Між іншим, напишіть про це». Оце «між іншим» не було рідкістю для мене і я, сміючись, зі словами «який тягар» відмовлялась. Але в згаданому випадку я зрадила собі від обурення і образи за Віктора Платоновича.

Із розповідей Віктора Платоновича я зрозуміла, що він із задоволенням спілкується з колегами з Інституту мовознавства. Не раз казав про засідання Ономастичної комісії, про питання, які там обговорювалися. Не раз і мене запрошував на ці засідання. І сьогодні я з глибоким сумом пригадую нашу останню розмову з Віктором Платоновичем про останнє в його житті засідання ономастичної комісії. Я йшла до інституту, а Віктор Платонович спускався по сходах і, побачивши мене, зупинився. Зупинилася і я. Подумала, що він хоче щось спитати у мене. Ми при зустрічі в вестибюлі ніколи не вели розмову, а тільки віталися. А цього разу, коли ми зупинилися, він одразу почав розповідати мені про останнє засідання Ономастичної комісії. Почав із того, що при обговоренні якогось проблемного питання (вже забула якого) він розповів загалом про якісь мої міркування з цього приводу. Саме з цього ми почали сміятися, бо я сказала, що раз він розповів, то це вже не мої міркування, а його. А тому «між іншим» натякнула я йому на друквання його ж словами. Він весело сміявся і ми отак, стоячи на східцях продовжували цю веселу розмову. Вона для мене була трохи незвичною, бо він завжди був дуже стриманий і серйозний, розмовляючи зі мною. Коли я стояла на східцях і сміялася в захопленні від почуття гумору Віктора Платоновича, я увітати собі не могла, що це остання наша зустріч і невдовзі я буду плакати біля його труни. Отак стоячи там і не розуміючи, чому смерть вибирає найсміливіших, найрозумніших, найліпших, я не могла увітати собі, що більше його ніколи не побачу.

Віктор Платонович Петров, цивільна людина, похований

на Лvk'янівському військовому цвинтарі серед заслужених військових — генералів і полковників, що пройшли, як і він, важкими дорогами війни. Тільки на його надмогильному пам'ятнику не значаться військові звання, а замість них по цивільному:

**Професор Петров В.П.
1894–1969**

Часто буваючи на Лvk'янівському військовому кладовищі на могилі свого чоловіка, я приходжу до могили професора та видатного письменника ХХ ст. Петрова Віктора Платоновича (Домонтовича). Стою залякло біля його пам'ятника і думаю, що доля в вирі життя не загубила ім'я славного українця і воно повертається народові України.

Підготовки тексту здійснено В.М. Корписовою, в архіві якої зберігається рукопис. Перший варіант спогадів Л.М. Ритківської опублікований у журналі «Слово і Час». № 10 за 2002 р.